

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ДАВНЬОКИТАЙСЬКОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В ДОБУ ЧЖОУ (1046–256 рр. до н.е.).

Гавриленко О.А.,

*професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>.*

Сироїд Т.Л.,

*завідувач кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>.*

Гавриленко О. А, Сироїд Т. Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу.

Наведена стаття являє собою комплексне дослідження процесів становлення та розвитку міжнародного права на теренах Стародавнього Китаю. У статті зазначено, що на межі II і I тисячоліть до н.е. активну зовнішню політику проводила імперія Чжоу, внаслідок чого почали складатися певні звичаї в цій сфері. В VII–VI ст. до н.е. на теренах Китаю існувало сім великих державних утворень, а також значна кількість дрібних і найдрібніших. Автори наголошують, що до середини I тисячоріччя до н.е. складаються відносини, що мали не просто зовнішньополітичний, а саме міжнародно-правовий характер. Широко розповсюдженою була практика міжнародних переговорів, на яких іноді збиралося до десятка і навіть більше держав. Їх можна вважати передтечами міжнародних конференцій.

Історія зберегла до нашого часу приклади договорів, які укладали між собою тогочасні суб'єкти міжнародного права. Загалом практика давньокитайських договорів була доволі різноманітною: укладалися мирні договори взаємодопомоги, договори з територіальних питань, особливо з нейтралізації територій, незавдання шкоди територіям, особливо рікам, договори щодо колективних репресалій та санкцій щодо порушників, шлюбні договори, угоди щодо порядку експорту чи імпорту певних товарів тощо. У більшості випадків договори, що уклалися між давньокитайськими державами, не мали одного визначеного об'єкта, а охоплювали кілька (інколи до десятка) питань, що потребували правового врегулювання.

Поступово, завдяки звичаєвим нормам, формується й право війни, хоча все ж на практиці в Давньому Китаї мали місце численні відхилення від офіційно заявленого поведіння – масові вбивства полонених, продаж захоплених людей у рабство, приношення їх у жертву богам. Автори підсумовують, що з одного боку, на теренах Стародавнього Китаю видно помітні кроки на шляху до розвитку міжнародного права. Насамперед це виявилось у поступовому складанні в той час підґрунтя для формування в подальшому базових інститутів міжнародного права. З іншого боку, ідеалізувати міждержавні відносини цієї доби в жодному разі не варто. Адже справжнє міжнародне право встановлюється на основі рівності держав, поваги до громадян інших країн, а цього в стародавню добу годі було очікувати, особливо після об'єднання Китаю першим імператором династії Цін у 221 р. до н.е. Починаючи з цього часу Китай остаточно став державою, де «вся земля під небом належить імператору, а всі люди до меж землі – це його власність».

Ключові слова: міжнародне право, Стародавній Китай, джерела права, звичаї, міжнародний договір, право війни.

Havrylenko O. A., Syroid T. L. Formation of the foundations of ancient Chinese international law in the Zhou period.

This article is a comprehensive study of the formation and development of international law in ancient China. The article states that at the turn of the II and I millennia BC. The Zhou Empire pursued an active foreign policy, as a result of which certain customs began to emerge in this area. In the VII-VI centuries BC in China there were seven large state entities, as well as a significant number of small and smallest. The authors emphasize that by the middle of the first millennium BC relations were formed that were not just foreign policy, but international law. The practice of international negotiations was widespread, sometimes involving up to a dozen or more states. They can be considered the forerunners of international conferences.

History has preserved to this day examples of treaties concluded between subjects of international law at the time. In general, the practice of ancient Chinese treaties was quite diverse: peace treaties of mutual assistance, treaties on territorial issues, especially neutralization of territories, non-damage to territories, especially rivers, agreements on collective retaliation and sanctions against violators, marriage contracts, export or import agreements. etc. In most cases, the treaties concluded between the ancient Chinese states did not have a single defined object, but covered several (sometimes up to ten) issues that needed legal settlement.

Gradually, due to customary norms, the law of war was formed, although in practice in ancient China there were numerous deviations from the officially declared behavior - mass killings of prisoners, sale of captured people into slavery, sacrificing them to the gods. The authors conclude that on the one hand, in ancient China there are significant steps towards the development of international law. First of all, this manifested itself in the gradual formation at that time of the basis for the further formation of basic institutions of international law. On the other hand, it is not necessary to idealize the interstate relations of this era. After all, true international law is established on the basis of equality of states, respect for the citizens of other countries, and this was not to be expected in ancient times, especially after the unification of China by the first emperor of the Qin dynasty in 221 BC.

Key words: international law, Ancient China, sources of law, customs, international treaty, law of war.

Постановка проблеми. Історія міжнародного права є невід'ємною частиною історії людства. Жодна держава у жодну епоху не могла існувати протягом тривалого часу абсолютно ізольовано від інших. Вже від часів сивої давнини держави поступово почали вступати між собою у контакти, як конфліктного, воєнного, так і мирного характеру (економічні, політичні, культурні тощо). Поступово виникали норми, що регулювали відносини між державами. Сучасне міжнародне право виступає продуктом природного історичного розвитку і, виникнувши одного разу на певній стадії еволюції людського суспільства, воно розвивалося та буде й надалі розвиватися згідно з законами історії. З'ясування законів та закономірностей становлення та розвитку міжнародного права є одним із важливих завдань сучасної міжнародно-правової науки. Серед недостатньо висвітлених у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем є формування основ міжнародного права в епоху Чжоу – час правління на китайських теренах династії роду Цзи (1046–256 рр. до н.е.). Вирішення цієї проблеми передбачає звернення до глибинних шарів китайської міжнародно-правових звичаїв, вивчення традиційного китайського погляду на державу, зовнішній світ і народи, які його населяють. Актуальність звернення до витоків формування давньокитайського міжнародного права зумовлена тим, що вироблені в той час звичаї та погляди і нині значною мірою зумовлюють особливості міжнародно-правових відносин Китаю з іншими державами світу, ставлення китайців до іноземців, що визначається специфікою національного менталітету.

Стан опрацювання. Звичайно проблема становлення міжнародного права на Стародавньому Сході й, зокрема, на теренах Китаю, раніше зачіпалася у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Серед таких праць варто відзначити дослідження О.В. Буткевич, А.І. Дмитрієва, Д. Лью, В. Мартіна, К.О. Савчука, З. Цибіховського та ін. Але формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу до цього часу не ставали предметом спеціального дослідження.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей формування основ давньокитайського міжнародного права в епоху Чжоу.

Виклад основного матеріалу. Перші ранньодержавні утворення в Китаї стали з'являтися в III тисячолітті до н.е. [12, с. 5]. У середині першої половини II тисячоліття до н.е. серед них домінувала держава Ін (Шан) [7, с. 55]. Джерела цього періоду дуже небагаті, хоча й дозволяють констатувати, що вже в той час були у вжитку звичаї, що регулювали міждержавні відносини.

На межі II і I тисячоліть до н.е. імперія Чжоу (близько 1046 – 256 рр. до н.е.) [14, р. 18], що утворилася на місці Ін, проводила активну зовнішню політику [9], внаслідок чого почали складатися певні звичаї в цій сфері. Згодом, у VII–VI ст. до н.е., число їх стає досить великим, і до середини тисячоріччя складаються відносини, що мали не просто зовнішньополітичний, а саме міжнародно-правовий характер [16, р. 88-89].

Протягом усього I тисячоліття до н. е. в Китаї тривав бурхливий процес роздроблення великих і утворення малих держав або державоподібних формувань. В VII–VI ст. до н.е. на теренах Китаю існувало сім великих державних утворень, а також значна кількість дрібних і найдрібніших. Деякі історики нараховують їх до 200. Між цими державними утвореннями часто спалахували міжусобні війни [17], що призвело до поступового формування політики, яка отримала назву «цяньші». Дослівний переклад даного терміна невідомий, але приблизно його зазвичай тлумачать як «поступове поїдання земель сусідів, подібно тому, як шовковичний хробак поїдає листя». Суверенної рівності між китайськими державами не існувало. Саме тому тут набули розвитку такі інститути, як васалітет і визнання.

Великий вплив на розвиток міжнародного права в регіоні справило вчення Конфуція (551–478 рр. до н.е.). Хоча варто зазначити, що китайська наукова думка новітнього часу не завжди розглядала цей вплив як позитивний [4, с. 27]. Засадничими термінами в конфуціанській морально-правовій лексиці, як наголошує в монографії «Світова історія воєнних злочинів: від античності до сучасності» Майкл Брайант, стали «рен» (добро) та «лі» (ритуал) [14, р. 19]. Хейне Рьотц у своїй праці, присвяченій конфуціанській етиці, трактує «лі» як повсякденну мораль, а «рен» – як універсальні етичні принципи [15, р. 26-27]. У поєднанні з цим у вжитку був постулат «чого не хочеш собі – не роби іншим». Це положення часто покладалося в підґрунтя вирішення суперечок мирним шляхом, а також правил ведення війни.

До нашого часу, як зазначають зарубіжні дослідники, зі Стародавнього Китаю збереглися тексти понад 140 двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів [16, р. 91]. Загалом практика давньокитайських договорів була доволі різноманітною: укладалися мирні договори взаємодопомоги, договори з територіальних питань, особливо з нейтралізації територій, незавдання шкоди територіям, особливо рікам, договори щодо колективних репресалій та санкцій щодо порушників, шлюбні договори, угоди щодо порядку експорту чи імпорту певних товарів тощо [17]. У більшості випадків договори, що укладалися між давньокитайськими державами, не мали одного визначеного об'єкта, а охоплювали кілька (інколи до десятка) питань, що потребували правового врегулювання [16, р. 91].

У 651 р. до н.е. принц Ци зустрівся з іншими главами держав та підписав Угоду Куйцю, яка, серед іншого, передбачала, що «всі договірні сторони не будуватимуть дамб на річці; не будуть зберігати зерно для спекуляції; [очільники держав] змінитимуть наступника (тобто існуватиме наступність у спадкуванні влади – авт.); [очільники держав] не повинні робити наложниць дружинами; не [мають] дозволяти жінкам брати участь у державних справах» [2, с. 45]. Угода Куйцю є переконливою ілюстрацією руху від міжнародних звичаїв до міжнародної конвенції. Як зауважує Д. Лью, зміст цієї угоди виглядає доволі абсурдно і навіть смішно з сучасної точки зору, оскільки вона стосується моральних приписів та внутрішніх питань. Однак у той час ці питання були дуже важливими для міждержавних відносин. Окрім того, дві з половиною тисячі років тому Китай складався з сільськогосподарських держав. Зрошення було порятунком для кожної з них [12, с. 19]. Якби держава, розташована вище за течією, побудувала дамбу на річці, що проходить територією інших держав, це могло б негативно вплинути на економіку держав, розташованих нижче за течією. Драматичні наслідки будівництва дамби могли бути приводом для війни. Так само, оскільки на той час обсяги виробництва зерна були дуже низькими, якби якась із держав зберігала зерно для спекуляцій, брак їжі став би ще однією причиною для розв'язання війни [16, р. 91].

Історія зберегла до нашого часу й приклади мирних договорів. Так, коли в 580 р. до н.е. держави Чін та Чу після тривалого періоду ворожнечі вирішили примиритися, вони уклали між собою в 579 р. до н.е. договір, у якому зазначалося: «Ст. 1: Чу та Чін не будуть вдаватися до війни одна з одною. Ст. 2: Вони матимуть спільні симпатії й антипатії. Ст. 3: Вони будуть милосердними до держав, які перебувають у біді та небезпеці, й будуть готовими полегшити таке нещасливе становище. Ст. 4: Чін атакуватиме будь-кого, хто шкодитиме Чу, і Чу нападе на будь-кого, хто шкодитиме Чін. Ст. 5: Їхні дороги будуть відкритими для дипломатичних кур'єрів, які бажають дістатися з пропозиціями до однієї з сторін від другої сторони. Ст. 6: Вони вживатимуть заходи проти незадоволених і каратимуть того, хто не з'явиться до імператорського суду» [1, с. 295].

Цікаву ілюстрацію давньокитайської договірної практики надають події 562 р. до н.е. Коли держава Ченг захопила Сунг, правителями десяти держав було надано країні-жертві агресії військову допомогу. Внаслідок цього оточена союзниками Сунг держава Ченг змушена була укласти з цими одинадцятьма державами договір, в якому було записано: «Ст. 1: Ніхто не приховуватиме запаси продуктів, зроблені в добрі роки. Ст. 2: Ніхто не допускати переваг перед іншими. Ст. 3: Ніхто не захищатиме зрадників. Ст. 4: Ніхто не буде надавати притулку кримінальним злочинцям. Ст. 5: Кожен допомагатиме іншому в час біди і лихоліття. Ст. 6: Один одному співчуватимуть у період нещастя і безладу. Ст. 7: Кожен плекатиме одні й ті ж самі симпатії та антипатії. Ст. 8: Кожен підтримуватиме і заохочуватиме імператорський двір» [1, с. 295].

Ще один цікавий приклад ілюструє визнання суверенітету навіть дрібних давньокитайських держав: у 655 р. до н.е. держави Цзінь та Го були відокремлені одна від одної меншою державою – Ю. Держава Цзінь уклала з Ю договір, згідно з яким, якщо її правитель захоче напасти на Го, він повинен буде отримати дозвіл у Ю, щоб дістатися до території Го [16, р. 90].

Широко розповсюдженою була практика міжнародних переговорів, на яких іноді збиралося до 10 і навіть більше держав. Їх можна вважати передтечами міжнародних конференцій. Д. Лью зазначає: «Звичайною для цих держав була практика проводити зустрічі на вищому рівні та міжнародні конференції, обмінюватися послами та посланцями, укладати договори, обговорювати спільні норми суспільства та встановлювати правила війни. Ці практики перераховані в античних джерелах, таких як Цзо Чжуань та однойменна Чунцю, де зафіксовано різні дипломатичні заходи, що характеризували цей період, такі як судові візити одного правителя до іншого, зустрічі чиновників або інших представників знаті різних держав, ...мисливські вечірки, в яких брали участь представники різних держав» [16, р. 90].

Хоча період Чунцю («період весні і осені») в історії Китаю, який тривав з 722 по 476 рр. до н.е., був періодом нестабільності та заворушень, дипломатична діяльність навіть у такий час була доволі активною. Наприклад, як свідчить літопис Чунцю, за цей період було проведено понад 500 міжнародних конференцій та нарад. Принц держави Ци особисто скликав дев'ять міжнародних конференцій. Найважливіші «князі» (відомі пізніше як 12 васалів) регулярно обговорювали такі важливі питання, як військові дії проти іноземних угруповань. Під час цих конференцій одного з «князів» інколи оголошували гегемоном і передавали йому керівництво арміями всіх держав Чжоу. Також було вироблено чітку політичну лінію, що виражалася через гасло «підтримати принца і вигнати варварів». Це гасло стало основою для обґрунтування домінування Ци над іншими державами [16, з. 91].

Створення такого союзу ліги та укладення договору мали бути добровільними. Суворо заборонялося скликати лігу під загрозою чи з застосуванням сили. Водночас на практиці інколи проводилися і «яо-менг» – «примусові ліги». Договори, що уклалися в такий спосіб, були не обов'язковими до виконання, хоча автоматично вони не вважалися нікчемними. Конфуцій з цього приводу зазначав: «Навіть Бог не слухає примусових зобов'язань («яо-менг»)» [1, с. 294-295].

У той же час інколи траплялося, що навіть договорів, укладених під примусом держави продовжували дотримуватися. Наприклад, у 681 р. до н.е. Після воєнної поразки держави Лу, завданої державою Ци, принц Ци попросив принца Лу відвідати збори в Ке, щоб підписати угоду, що підтверджує передачу земель. Під час зустрічі, в момент ритуалу, коли принц Ци стояв поруч з принцом Лу, міністр Лу напав на принца Ци і, загрожуючи мечем, став вимагати від нього обіцянки повернення прикордонних земель державі Лу. Оскільки його свита розгубилася і виявила безпорадність, принц Ци був змушений скласти таку присягу. Коли його звільнили, принц Ци негайно заявив своєму першому міністру, що не буде виконувати цю вимушену угоду. Однак перший міністр порадив інше. Він стверджував, що питання щодо цих земель є справою, значущою лише для невеликої держави. За його словами, якби принц глянув на справу ширше, він побачив би, що, виконуючи присягу, незалежно від обставин, за яких її було укладено, він завоює довіру всіх інших держав. В результаті принц Ци повернув цю ділянку землі Лу і за рахунок цього здобув великий авторитет та повагу серед інших держав, його титул гегемона був визнаний усіма іншими правителями [16, р. 93].

Доволі часто в давньокитайських міжнародних договорах, згідно з якими утворювалися об'єднання держав, передбачалися питання відповідальності за дотримання умов договору, а також засоби колективного примусу у випадках порушення договірних умов аж до застосування сили. Але часом уклалися й інші договори, учасники яких взагалі відмовлялися від війни як засобу вирішення спірних питань. Фахівцям відомий факт спроби в 546 р. до н.е. зібрати загальнокитайський конгрес, за

мету якого визначалося проголошення відмови від воєн. Вважають, що це був цілком новий крок у розвитку давньокитайської цивілізації. Однак ця спроба залишилася нереалізованою. Насправді і в цьому регіоні війна, тобто зіткнення між двома або більшою кількістю держав, яке здійснюється через застосування їхніх збройних сил з метою переборення одна одної та змушення переможеного визнати умови миру, бажані для переможця, продовжувала бути широко вживаним заходом вирішення міждержавних суперечок [3, с. 46-53].

Навряд чи можна погодитися з твердженням тих дослідників міжнародних відносин стародавньої доби, які вважають, що війна для давньосхідних народів не вважалася постійним явищем. До об'єднання Китаю в 221 р. до н.е. війни та збройні конфлікти були дуже частими. Лише протягом 255-річного «періоду воюючих держав» (475–221 рр. до н.е.) мало місце понад 230 широких збройних конфліктів, які завдавали значної шкоди життю людей та економіці. Насильство, хаос, жорстокість і соціальні заворушення охопили в той час весь Китай [16, р. 94]. Головними причинами тогочасних воєн були, перш за все, намагання унеможливити ворогів-сусідів, а також забезпечити свої економічні потреби.

Майже безперервний стан війни, у якому перебували давні народи, зазвичай пояснюють їхньою взаємною відчуженістю, відокремленістю та ворожим ставленням один до одного. Саме з цієї причини й кожен чужоземець в силу такого ставлення вважався ворогом і тому в принципі був позбавлений будь-яких прав, окрім тих, що передбачалися персональним добрим ставленням, яке з часом знайшло вияв у праві гостинності, котре зумовлювалося, насамперед, релігійною спорідненістю. Не знаючи прав людської особи, давні китайці, як і інші давньосхідні народи, не могли знати й права війни у тому сенсі, як ми розуміємо його нині. Водночас через часті війни питання щодо їхнього правового регулювання набували першорядного значення. Регламентация воєнних дій в цьому регіоні розвивалася, так само, як і в Індії, під прапором гуманізму. Формально проголошувалися заборони вбивати скореного ворога, знищувати релігійні святині, руйнувати і спалювати оселі, знищувати продовольство, посіви, знаряддя праці.

Суттєво сприяли розвитку концепції щодо значення війни для людства твори видатних мислителів Стародавнього Китаю. Так, Конфуцій поділяв усі війни на справедливі та несправедливі по відношенню до «людства». Він вважав, що «мета святого, який веде війну, – зупинити вбивства і позбутися тиранії». Лао Цзи вважав, що війна – недобра справа, і до неї слід вдаватися лише тоді, коли це конче необхідно. На його думку, ведення війни потрібно підпорядкувати певній видатній меті і ставитися до неї дуже обережно та помірковано. Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.) – давньокитайський філософ, такий самий відомий, як і Конфуцій, – висунув ідею найвищої цінності людства, що було відривом від традиційного позитивістського мислення. Він вважав, що «в цьому світі найголовніше – це люди; уряди і держави менш важливі, а правителі – найменше» [8]. У тому ж руслі ще один великий філософ Стародавнього Китаю і засновник даосизму Лао Цзи заявляв: «Праведник повинен зробити все, щоб уникнути ведення війни. Навіть якщо це крайній захід, її слід пережити як похорон. Оскільки війна несе великі збитки та смерть людям, навіть якщо хтось виграє війну, він не повинен цим пишатися. Якби він пишався, він насолоджувався б убивством життя... У випадку, коли багато невинних людей втратили життя, навіть якщо ви одержали перемогу в війні, вам слід оплакувати всіх цих загиблих» [10].

Найвидатніший китайський військовий стратег Сунь Цзи, автор твору «Сунь-цзи бінфа» (дослівно – «Закони війни (воєнні методи) поважного [учителя] Суня») [13], який було укладено не раніше IV ст. до н.е., також зазначив, що в цьому світі найціннішою є людина. Він стверджував, що бути розважливим у веденні війни краще, ніж бути добрим воїном. По суті, він вірив, що битися і здобувати перемогу в битвах не є вищою досконалістю. На його думку, найвища досконалість полягає у тому, щоб зламати опір ворога без бою. Серед правил «п'яти дао», яким мав слідувати полководець, Сунь Цзи називає «жень» – гуманність [5, с. 14], що мала виявлятися як до комбатантів, так і до некомбатантів. Він також наполягав на тому, що війну можна вести лише на підставі абсолютної необхідності [16, р. 104-105].

Методи Сима (Sīmǎ Fǎ), написані Симою Ранджу (Sīmǎ Rǎngjū) близько 340 р. до н.е., надають можливість з'ясувати основні принципи ведення війни [6]. У цій праці зазначалося, що «в давнину людство було основою державної політики, а пропаганда моралі та правил є керівним принципом управління країною». Він також наголосив на принципі «не вести війну, якщо це не є абсолютно необхідним» (принцип необхідності та самозахисту).

Усі вищезазначені автори вважали, що війна – це зло, і що держава не повинна вступати у війну, якщо це не є абсолютно необхідним. Тому вмілий керівник перемагає війська супротивника без жодних боїв. У зв'язку з цим Методи Сима передбачали, що: 1) не слід переслідувати ворога, який втратив здатність до бою. «Для піших солдатів не переслідуйте переможеного ворога на відстань більше 100 метрів, а на конях – не більше 45 кілометрів»; 2) «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності»; 3) «атакувати можна доти, поки ворог буде в порядку, щоб показати, що це чесна гра»; 4) «до військовополонених слід ставитися з добрим поведженням і милосердям, щоб показати нашу поблажливість» [6].

Він також навчав: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: в'їжджаючи на ворожу територію, виявляти повагу до богів, яким вони (вороги – авт.) вклоняються; не руйнувати будівлі, особливо селянську хату, не валити дерев, не забирати домашніх тварин, їжу та меблі. Натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою. Коли натрапляєте на чоловіків, здатних [чинити опір], якщо вони є не ворожими до нас, не завдайте їм шкоди. Навіть під час бою з регулярно ворожою армією, серед якої є поранені та хворі, вони повинні отримати медичну допомогу і бути відпущеними після лікування» [16, р. 106].

У той же час на практиці в Давньому Китаї мали місце численні відхилення від офіційно заявленого поведження – масові вбивства полонених, продаж захоплених людей у рабство, приношення їх у жертву богам. Так, у битві Сима Цяня під Чонгпінгом (близько 250 р. до н.е.) царський полководець переміг чжоусців, і вони здалися, після чого Сима Цянь порушив дану обіцянку дарувати життя, винищивши всіх полонених, котрих налічувалося 400 000 осіб, закопавши їх живцем. Ще одним яскравим прикладом широкого розповсюдження насильства в той час був напад армії Цінь на столицю Вей у 225 р. до н.е. В ході нападу армія Цінь пошкодила дамбу на Хуанхе, щоб затопити місто, в результаті чого потонули понад 100 000 невинних людей. Фахівцями підраховано, що під час процесів об'єднання Китаю з 228 р. до н.е. по 221 р. до н.е. армія держави Цінь винищила десяту частину усього населення Китаю, що на той час становило приблизно 1,5 млн осіб [16, р. 106].

Отже, на практиці відмінності між статусом воюючих та мирного населення у той час ще не існувало. Усякий підданий ворожій державі, без урахування статі й віку, міг бути вбитий, обернений на раба, підданий різноманітним знущанням і тортурам. Проти ворога в стародавню добу допускалося застосування будь-якої зброї, яких завгодно засобів, навіть віроломних, котрі здатні були завдати йому шкоди. Ніхто з супротивників, ані поранені чи хворі, ані ті, що здавалися в полон, не могли уникнути того, щоб у кращому випадку бути позбавленими особистої свободи та стати живим товаром чи дармовою робочою силою, а в гіршому – померти смертю мучеників.

Початок воєнних дій мав супроводжуватися певними формальностями. Доволі суворо в Давньому Китаї дотримувалися процедури оголошення війни. Сима Ранджу писав: «Оголошуючи війну, держава повинна повідомляти про це всіх інших суверенів і засуджувати неправомірні дії держави-супротивника. Верховні боги, сонце, місяць і зірки повинні бути свідками присяги... [а також] боги і знамениті гори та річки, та могили попередніх князів». Отже, процедура оголошення війни мала яскраво виражений релігійний відтінок, а її метою було обґрунтування необхідності ведення воєнних дій.

Вже в той час можемо бачити й зародження того, що в Давньому Римі називали *ius in bello* – сукупності міжнародно-правових норм, які застосовуються у перебігу війни. У своїй книзі «Методи Сима» Сима Ранджу чітко зазначив, що існують певні обмеження і люди мають бути головною цінністю, навіть якщо війна була виправданою. Він писав: «Принципи ведення війни полягають у наступному: не вступайте у війну, коли настав час для сільськогосподарських робіт або коли настає голод, щоб захистити власний народ; не нападайте на ворожу державу, коли вона перебуває в траурі після смерті князя держави і коли ворожа держава страждає від голоду, щоб захистити людей у ворожих державах. Не ведіть війни в сезони зими та літа, щоб захистити людей обох країн. Хоч якою держава є потужною, якщо вона віддасться війні, вона приречена» [2, с. 52].

Як правило, вважалося неприпустимим нападати на ворожу державу одразу після смерті її правителя, особливо через те, що вся країна перебувала в траурі. Яскравим прикладом є випадок, що стався в березні 569 р. до н.е., коли війська Князівства Чу напали на князівство Чень. Коли правитель Чу дізнався, що правитель Чень помер, він відмовився від нападу.

В низці випадків полководці виявляли поблажливість до ворога. У 597 р. до н.е. армія Чу розгромила війська Цзинь. Принц Чу побачив, як цзинські солдати відступали на човнах, щоб переплисти річку, відбиваючись від переслідувачів. Оскільки він вважав, що війну ведуть очільники держав і

звичайні солдати не є його ворогами, він вирішив зберегти людські життя і наказав своїм військам припинити переслідування, дозволивши переможеним відступити.

Часом на цінність людського життя зважали навіть у розпал воєнних дій. В 598 р. до н.е. армія Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Коли в таборі Чу дізналися, що голодуючі громадяни Сонг почали обмінювати своїх дітей, щоб їх зарізали на їжу, вони добровільно зняли облогу.

Звичасвим правом оформилися конкретні правила ведення війни, які знайшли відображення, наприклад, у «Методах Сима». Зокрема вважалося необхідним оголосити війну перед підняттям зброї; ніколи не вбивати посланців; окрім того, тут містилися приписи: «не використовуйте перешкод, щоб сховатися від ворога»; «не бийтеся в небезпечному середовищі та не робіть засідок» – поле бою має бути на рівній місцевості; «жоден бій не повинен починатися без барабанів»; «не нападайте на свого опонента, коли він цього не чекає»; не можна калічити свого ворога; «як тільки опоненти отримають поранення, не продовжуйте атакувати»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «не переслідуйте ворога, який розвернувся спиною і відступає, бо він визнав поразку» [6].

Історичні приклади в деяких випадках показують, що цих принципів дійсно дотримувалися. Так, 29 червня 575 року до н.е. князівство Цзинь розгромило об'єднану армію Чу і Чжен. Генерал Хан Жуе сидів на колісниці, переслідуючи принца Ченга. Візник його колісниці сказав генералу Хану, що «візник на колісниці принца Ченга безперервно озираться назад. Його думка не спрямована на керування фургоном. Чи треба нам пришвидшитися, щоб упіймати принца Ченга?» Генерал Хан відповів: «Ми не повинні ще раз принижувати принца» і наказав припинити переслідування [16, р. 107-108].

В міжнародному праві Стародавнього Китаю у період Чунцю доволі розвиненим був також інститут посередництва та арбітражні суди, а також інститут «мандрівних вельмож» – професійних дипломатів, що виконували спеціальні доручення князів [2, с. 53]. Це свідчить про розвиток посольського права. До числа інститутів, що посідали помітне місце в міжнародному праві регіону, можемо віднести також інститут заручників, видачі злочинців, інститут притулку.

Висновки. Отже, з одного боку, на теренах Стародавнього Китаю ми бачимо помітні кроки на шляху до розвитку міжнародного права. Насамперед це виявилось у поступовому складанні в той час підґрунтя для формування в подальшому базових інститутів міжнародного права. З іншого боку, ідеалізувати міждержавні відносини цієї доби в жодному разі не варто. Адже справжнє міжнародне право встановлюється на основі рівності держав, поваги до громадян інших країн, а цього в стародавню добу годі було очікувати, особливо після об'єднання Китаю першим імператором династії Цинь у 221 р. до н.е. [11]. Починаючи з цього часу Китай остаточно став державою, де «вся земля під небом належить імператору, а всі люди до кордонів землі – це його власність» [16, р. 108]. В тогочасній міжнародно-політичній доктрині всі сусідні держави і племена стали розглядатися виключно як васали і данники правителя імперії.

Список використаних джерел:

1. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 295.
2. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
3. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Харків, 2020. Вип. 29. С. 46-53.
4. Гончаров С. Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун (1127-1142). Москва: Наука; Главн. ред. восточн. лит-ры, 1986. 291 с.
5. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1 / Веденєєв Д.В., Гавриленко О.А., Кубіцький С.О. та ін.; ред. Остроухов В.В. Київ: Національна академія СБУ. 2017. 276 с.
6. Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонов Древнего Китая. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>
7. Заєць А.П. Світоглядні основи права стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. Київ, 2019. Т. 3. С. 55-62.

8. Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>
9. Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 480 с.
10. Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>
11. Переломов Л. С. Империя Цинь первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.). Москва: Вост. лит., 1962. 244 с.
12. Рогожин А.И., Страхов Н.Н. История государства и права рабовладельческого Китая. Москва: Госюриздат, 1960. 92 с.
13. Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арій, 2014. 128 с.
14. Bryant M. A World History of War Crimes: From Antiquity to the Present. London; New York: Bloomsbury, 2016. 289 p.
15. Roetz H. Confucian Ethics of the Axial Age. Albany: Suny Press, 1993. P. 26–7.
16. Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. № 20.* Brussels, 2014. P. 87-113. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7e22d8/pdf/>
17. Martin W. A. P. Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881. New York: Industrial Review, 1882. URL: https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289